

O STEĆCIMA NA PODRUČJU HRVATSKE

Andela Horvat

Povodom izložbe srednjovjekovne umjetnosti naših naroda u Parizu i Zagrebu, koja je pobudila veliko zanimanje za našu umjetnost, često se govorilo i pisalo o nadgrobnim spomenicima srednjovjekovne Bosne, za koje je uobičajeno ime stećak, mramor ili mašeta. Tom su prilikom zalaganjem Jugoslavenske Akademije i Gipsoteke u Zagrebu snimljeni reprezentativniji primjerci tih osebnijih spomenika naše prošlosti, koji su u odljevima izloženi pred svjetsku javnost u svojoj originalnoj veličini.

Interes za tu — mogli bismo u neku ruku reći kiklopsku umjetnost, ako je promatramo s njezine tehničke strane — biva sve veći, tako, da se nakon radova, koji su bili u vezi s izložbom, pristupilo općem registriranju toga veoma zanimljivog materijala. Nedavno izašla publikacija »Radimlja«, u kojoj je A. Benac obradio sve spomenike odreda, koji se nalaze na području te nekropole, prvi je plod te akcije. Ovakav način obradbe, da se obuhvata cjelokupni materijal, jedino je ispravan, ako se jednom na temelju svih sakupljenih podataka hoće doći što bliže ispravnom shvaćanju o tom predmetu. Ovi naime spomenici ne će biti predmet izučavanja samo povijesti umjetnosti, nego i različitih drugih nauka, naročito sociologije.

O stećcima se kod nas piše i raspravlja već stotinu godina,¹ te o njima postoje različita mišljenja, o kojima se živo polemizira. Nije nam zadaća, da o tome ovdje podrobnije govorimo. Svakako stoji, da su oni karakteristična pojava kulturnoga kruga, kojem je žarište srednjovjekovna Bosna. Reprezentativniji primjerci s uklesanim likovima junaka, s prizorima lova, plesa, popraćeni katkada i natpisima u bosančici, kao i njihova veličina uvjeravaju nas, da se radi o nadgrobnim spomenicima imućnog vladajućeg sloja. (U više je navrata naglašeno to i zapisom, da pod kamenom leži pokojnik »na svojoj zemlji, na plemenitoj«.)

Do danas još nije izašlo zasebno djelo, koje bi sumiralo dosada sakupljen i objelodanjen materijal, pa ćemo ovdje navesti nekoliko općih opaski u vezi s tom nadgrobnom umjetnosti, prije nego izložimo ono, što nagovještava naslov članka.

¹ Ivan Kukuljević je 1851. g. objelodanio svoja »Pitanja na sve prijatelje domaćih starinah i jugoslavenske pověstnice« u 26 točaka, te u prvom upitu raspituje »ima li stećakah i humkah?«. Arhiv za pověstnicu jugoslavensku, knj. I., p. 241. — On prema tome zna za njih ili od ranijih putopisaca, koji ih spominju pod različitim nazivima od 16. st., ili iz autopsije.

Oblici su stećaka različiti, ali se dadu svesti na ove osnovne: ploča, sanduk, sarkofag, krst i stupac. Odličniji primjerci redovito imaju podnožje, monolitno povezano s gornjim dijelom ili zasebno klesano, a koje je zapravo osnovni oblik stećka — ploča. Sarkofag nas dakako odmah podjeća na antiku. Također i ostalim oblicima, počev od jednostavne ploče, možemo tu i tamo naći — prema istraživačima stećaka — analogiju. Klesani ukrasi, kao što je na primjer ritam slijepih arkada, srodan onima na romaničkoj arhitekturi, uobičajena lozica, koja se često vijuga uz obode tih blokova kamena, nisu po prvi puta ponikli na tome tlu, ali su kao i navedeni oblici ovdje čvrsto usvojeni. Kako vidimo, ovdje je navedeno tek ono, što su nosioci te nadgrobne umjetnosti mogli primiti i usvojiti iz kulturne baštine.

No rekli smo, da su stećci karakteristična pojava srednjovjekovne Bosne. U čem je ta karakterističnost? Mogli bismo ukratko reći, da je karakteristično to, što se u vremenskom razdoblju od XII. do XVI. stoljeća razvila umjetnost, u kojoj su u najtješnoj vezi isprepleteni motivi usvojeni iz kulturne evropske baštine s motivima iz riznice narodne umjetnosti, i što paralelno s tim živi smisao za prikaze iz suvremenog života, što je u ranijem srednjem vijeku izuzetna pojava na spomenicima nadgrobne umjetnosti. Graditelji stećaka daleko su dakle od toga, da su zastali na pasivnom primanju i usvajanju (iako bi već i to pokazivalo bar razvijen smisao za umjetničko oblikovanje). No to nije sve! Sa kulturno-historijskog gledišta zanimljiva je konstatacija, da se pokojnik ne sahranjuje u sanduk, u sarkofag, nego ispod kamena u svoju zemlju, u plemenitu.

Ovdje je potrebno naglasiti, što dosada nije bilo dovoljno noćeno i što je osebujno za žarište te sepulkralne umjetnosti, a to je, da uz motive, inače većinom anonimne, romanike, i anonimne narodne umjetnosti živi samosvijest svojstvena renesansnom čovjeku. Uz arkade i lozicu, uz spiralne vitice i zvijezde nailazimo na niz imena, ne samo onih, koji leže sahranjeni pod teretom tih monolita, nego čak i imena »kovača«, koji su ta djela ostvarili — sve imena domaćih sinova.

Kad čujemo riječ stećak, naučili smo da taj pojam povezujemo s nadgrobnim spomenicima srednjovjekovne Bosne. Da li se njihova pojava doista ograničuje samo na to područje?

Kako je već iz literature poznato, stećaka, ima, osim u granicama današnje NR Bosne i Hercegovine, i na području zapadnog dijela NR Srbije, NR Crne Gore i na teritoriju NR Hrvatske — u Dalmaciji, dakle i u krajevima, koje nikada nije obuhvatala srednjovjekovna bosanska država. U dalmatinskom dijelu Hrvatske poznato je danas tridesetak skupina, od kojih samo nekropola oko crkve sv. Spasa kod vrela Cetine ima oko 900 grobova. Pošto je svrha članka da bude prilog boljem poznavanju rasprostranjenosti stećaka, ne ćemo se kod tih skupina zadržati, iako se nalaze unutar Hrvatske, jer su one već od ranije poznate.² Ovdje ćemo upozoriti na to, da se oni nalaze, osim u Dalmaciji, i u ostalim hrvatskim krajevima.

U vezi s konzervatorskim istraživačkim putovanjima proširio nam se znatno u posljednjih par godina uvid u spomenike, koji su rasprostranjeni

² R. Slade Šilović uz svoj članak »Stećci u okolici Trogira« navodi literaturu. Bulićev Zbornik, Zagreb—Split, 1924., p. 689—693.

široj našoj zemlji, pa se tako među drugim prikupilo i nešto podataka o stećcima s područja sjevernog dijela Hrvatske.

Još 1835. g. izdao je Slovenac Fras³ svoju publikaciju, u kojoj donosi bilješke o starinama, sakupljene na inspekcijom putovanjima. (Bio je školski nadzornik). Njegove bilješke — dragocjene, jer mnogo od toga, što je on vidio i pobilježio više ne postoji — bile su putokazom kasnijim istraživačima (Omčikus, Laszowski, Szabo, Henenberg) sve do dana današnjega.

Tako je dosad na području Karlovačke oblasti konstatirano sa stećcima što su. Tako se desilo, da je tek devedeset godina kasnije uspjele istraživaču Like i Krbave prof. V. Henbergu, koji je radio u vezi s Povjerenstvom za čuvanje spomenika, utvrditi, da je na pr. »čudnovato nadgrobno kamenje«, koje je pribilježio Fras, zapravo nekropola stećaka, što dakako u Frasovo vrijeme još nije naučno bilo poznato pod tim imenom.

U Konzervatorskom zavodu u Zagrebu postoje bilješke V. Henberga, koji je istražujući srednjovjekovne gradove imao prilike doći u zabitnija mjesta Like i Krbave, pa je tom prilikom (djelomično idući Frasovim tragom) uspio konstatirati, da stećaka ima kod Debelog Brda (Tabla I.b), Grabušića (Tabla II.c) i Pečana⁴ (sve kotar Titova Korenica), te u Mogoriću i Tušicama⁵ (kotar Gospić). U svih ovih pet lokaliteta stećci su registrirani u blizini staroga crkvišta.

Pretprošle su godine uočena dva stećka u Komu, na području kotara Gračac. Narod ih zove »ploče«, jer imaju taj oblik. Napominjemo, da ljudi nisu reagirali na riječ stećak. Narod zove ove nekropole bač kao i u Bosni starija groblja — »grčko groblje«.

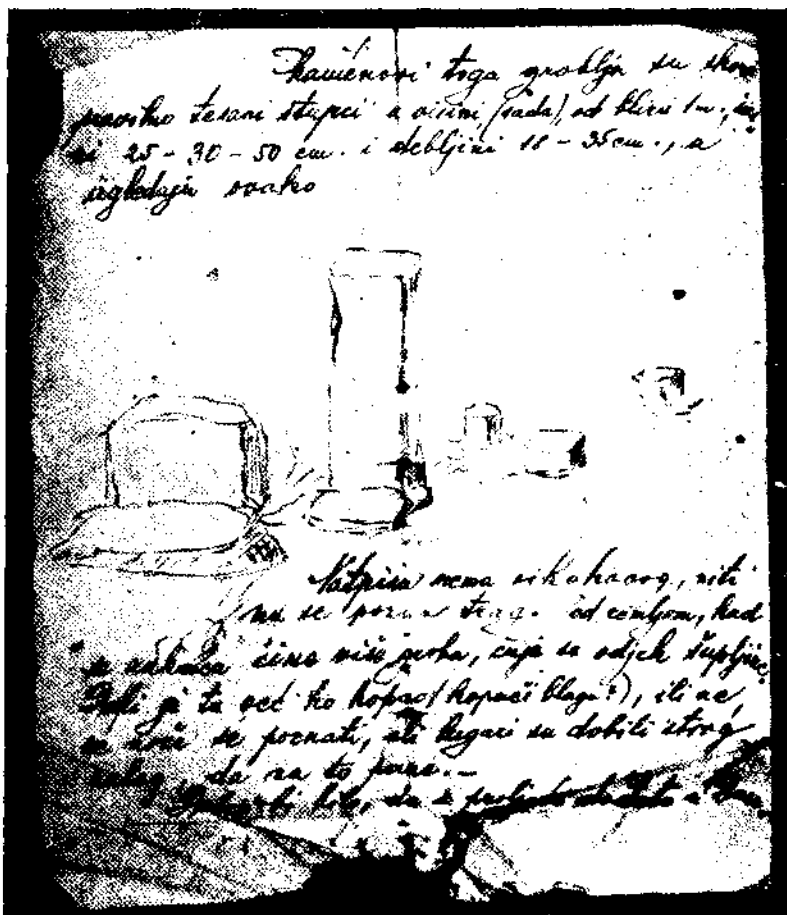
Tako je dosada na području Karlovačke oblasti konstatirano sa stećcima šest lokaliteta. Ovamo treba pribrojiti topografski osumljenu kamenu ploču, koja se našla prilikom regulacije potoka Dretulje kod Plaškoga (kotar Ogulin). Nju je već davno publicirao Brunšmid u svojim Kamenim spomenicima,⁶ ali je navodi samo kao nadgrobnu ploču XIII., odnosno XIV. stoljeća. Međutim reljefi na toj ploči monumentalnih dimenzija, koje su karakteristične za stećke, uobičajeni su motivi, koji krase bosanske grobove (sunce, mjesec, šestokraka zvijezda, štit, mač i t. d.), što sve svjedoči, da je pod tim glomaznim hiligom bio sahranjen velikaš, kojem su blizi motivi iz kulturnog kruga srednjovjekovne

³ Franz Julius Fras: Vollständige Topographie der Karlstädter-Militärgrenze mit besonderer Rücksicht auf die Beschreibung der Schlösser, Ruinen, Inscriptionen und andern dergleichen Ueberbleibseln von Antiquitäten nach eigener Anschauung und aus den zuverlässigsten Quellen dargestellt für Reisende, und zur Förderung der Vaterlandsliche, Agram, 1835.

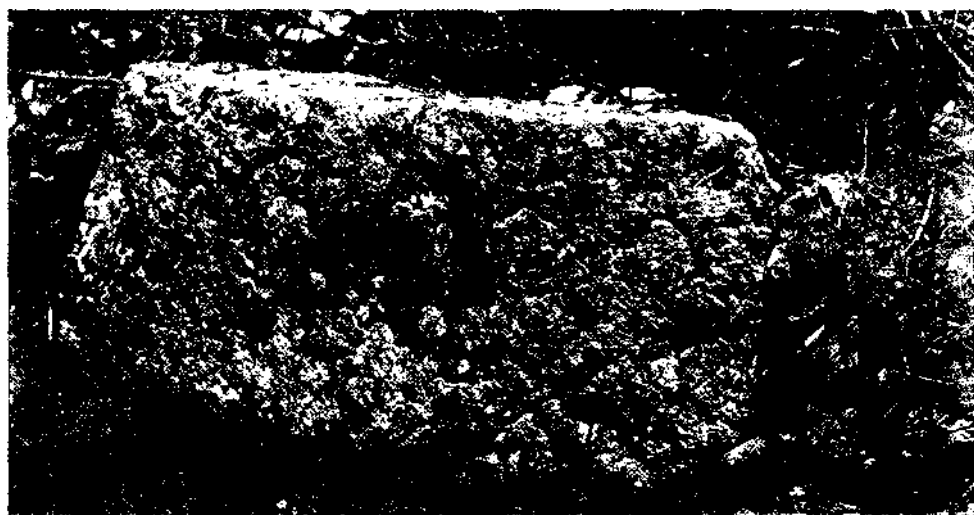
⁴ o. c. 247 »Unter diesem Dorfe findet man eine Kirchen-Ruine mit merkwürdigen Grabsteinen.«

⁵ o. c., p. 189-190: »Sehr viele von verschiedener Grösse Grabsteine liegen da herum, einige sind 7 Schuh lang, und über 1 Schuh dick, mehrere sind ganz in die Erde und Rasen verwachsen. Diejenigen, welche noch aus der Erde hervor ragen, sind ganz mit Moos bewachsen, und der Forschende muss erst das Moos wegräumen, um die darauf eingehauenen Kreuz-Zeichen zu betrachten. Herr Omchikus hat 9 solche Grabsteine an sich gebracht. Zwei hievon sind sehr schön ausgearbeitet, mit erhabenen Sternen und Kreuze. Der dritte Stein hat ausser den Kreuz-Zeichen noch zwei Schalen, der vierte eine ausgehohlte Schale mit zwei Hufeisen-Zeichen und einem Kreuze, und die andern 5 haben ebenfalls verschiedene Zeichen.«

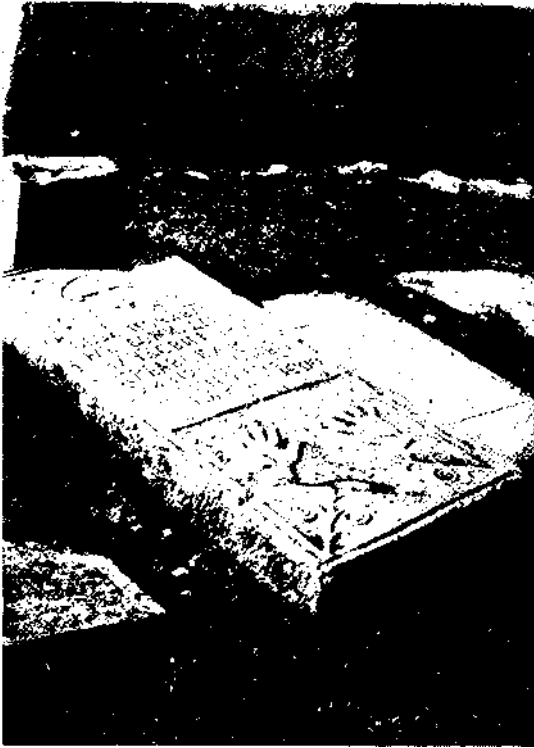
⁶ Vjesnik HAD N. S. XII., str. 177-178.

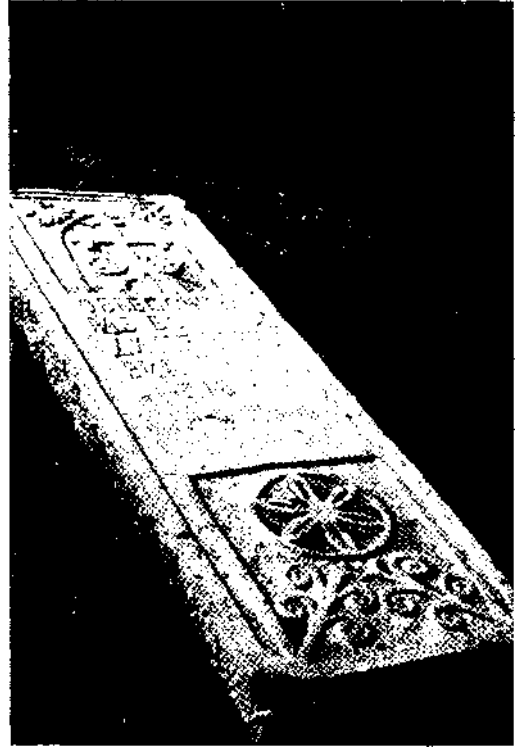
Faksimile iz pisma J. T. Markovića sa skicom kasnije nestalih stećaka u Srednjim Borcima. — Fototeka Konzervatorskog zavoda br. 8948.

DEBELO BRDO: Stećak kod »Crkvine«. Na njemu uklesane »konjske ploče«. (Od »Crkvine« preostali samo tragovi temelja). — Foto: prof. V. Heneberg 1925. god. — Fototeka Konzervatorskog zavoda br. 7631.

Subaja: Nadgrobna ploča iz god. 1900.
— Foto: ing. G. Jurišić. Fototeka Konzervatorskog zavoda br. 7475.

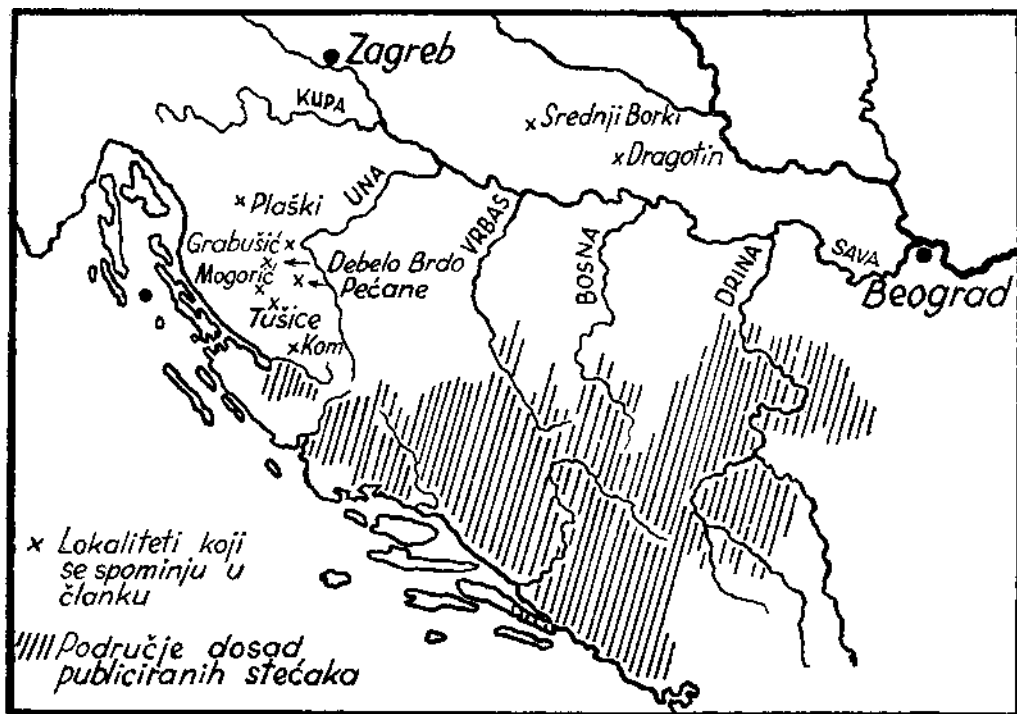
Subaja: Nadgrobna ploča iz kraja XIX. stolj. Foto: ing. G. Jurišić. Fototeka Konzervatorskog zavoda br. 7474.

Grabušić: Crkvina sa stećcima na starome groblju uokolo temelja crkve. U pozadini vrh »Gradina«. Foto: prof. V. Heneberg 1925. g. — Fototeka Konzervatorskog zavoda br. 7655.

Bosne. Taj primjerak rijetke očuvanih stećaka s područja srednjovjekovne Hrvatske nalazi se u Zagrebu u Arheološkome muzeju.

Ovdje možemo spomenuti zanimljivu činjenicu, da su se, kao i drugdje, tako i u hrvatskim krajevima tu i tamo još donedavno klesali na nadgrobnim pločama danas uobičajenih formata, na grobljima zabitnijih sela motivi, koje nalazimo na srednjovjekovnom »mramorju«. Tako su na pr. 1949. godine s takvim motivima evidentirane na granici Krbave i Bosne u Suvaji (blizu izvora Une) dvije nadgrobne ploče na pravoslavnom groblju. Na jednoj je uobičajena

šestokraka zvijezda u krugu sa spiralnim viticama (datirana 18.), (Tabla II.b), a na drugoj, uz savijene vitice, i ruke sa raširnim prstima (datirana 1900!)⁷ (Tabla II.a).

⁷ Dok na tim nadgrobnim pločama vrijeme podržava motive sa stećaka, koji su blago narodne umjetnosti, podsjećamo u vezi s trajanjem povezanih motiva na kamenu propovjedaonicu u Budinščini u Hrvatskom Zagorju (Szabo, Vjesnik hrv. arh. dr., Zagreb, N. S. XIII., 154 i Karaman: O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, Historijski Zbornik, Zagreb, 1948., p. 111—112), ne kao na vezu sa stećcima, nego kao na jedini kameni primjerak ovoga kraja, koji uz različite motive u doba ranoga baroka podržava i omiljeni narodni motiv zvijezde, koji inače ranije često nalazimo na nadgrobnim spomenicima.

Dosađ objelodanjeni stećci vezani su uglavnom za prostor omeđen Zrmanjom, Unom, Savom, Drinom i Jadranom, dakle — kako se smatralo — uglavnom za prostor srednjovjekovne bosanske države. No kako smo spomenuli, njih ima u sjeverozapadnom dijelu Srbije, gdje prelaze Drinu, a sada im se nalazišta pomiču i sjeverno od Zrmanje te zapadno od Une (vidi kartu). Njihova se topografija ne poklapa s ondašnjim granicama bosanske države, ali uočavamo, da na njih nailazimo u srodnoj konfiguraciji tla, u planinskim krajevima, koji obiluju kamenom.⁸ Sve od Plaškog i Mogorića do Dobrotina i Duba, od Baštine i Kalesije do Jadrana mogu se pretpostaviti srodni uvjeti njihova postanka i trajanja. Reljef je tla sa svojim mogućnostima, uz socijalnu strukturu, kao i ostale potrebne faktore, jedan od snažnih uvjeta pri njihovu rasprostranjenju.

A sada još nekoliko riječi o malo poznatoj činjenici — o stećcima u Slavoniji. O tome zasada imamo dvije vijesti. Prvu vijest o stećcima u Slavoniji donosi Antun Bogetić, koji, potaknut Kukuljevićevim »Pitanjima«, navodi 24 godine kasnije u svojim »Odgovorima«, da ih ima u blizini crkve u Dragotinu (kotar Đakovo).⁹ Druga vijest bila je neodređena, a nalazi se u arhivu Konzervatorskog zavoda u Zagrebu u pismu, koje je još 1928. g. pisao iz Pakre J. T. Marković, gdje spominje, da se u Srednjim Borcima nalazi »tursko groblje« s oko stotinu tulbeta. I sam autor pisma sumnja, da bi to bilo tursko groblje, no ne zna što je, a Szabo, kojemu je pismo bilo upućeno, sa žaljenjem pripisuje, da je stvar vrijedna istraživanja, ali da do toga nije dospio. (Tabla Ia)

Prošle se godine pružila prilika da se izvidi, što je na stvari s tim grobljem. Nekropola se nalazi u jednini od naineprohodivih zakutaka gorovitog dijela Slavonije između Papuka i Psunja, istočno od Daruvara, gdje se nižu plećata, zaobljena brda, obrasla šumom — slična onima u središnjoj Bosni. Tik proplanka cerove šume, poviše Srednjih Boraka bio je vidljiv još jedan jedini spomenik. Neke još moguće zemlja krije, a ostale je zadesila sudbina bezbrojnih primjeraka po Bosni. Neuki ljudi upotrebili su ih kao građevni materijal ili razlupali za nasipanje puta. A stariji su ljudi govorili, da ih je bilo različitih oblika i veličina oko tri stotine! Oblik nadenog spomenika kao i situacija nekropole upućuju na to, da se zapravo radi o stećcima.

Preostali spomenik od mrka kamena, koji ovdje zovu »džebrak«, jedan je od onih primjeraka grublje obradbe, manjeg formata, kakvih ima po Bosni, Hercegovini i Dalmaciji na tisuće. No on ovdje usred Slavonije — iako nema doticane likovne oblike — ima veliku, u prvome redu kulturno-historijsku vrijednost.¹⁰

⁸ To je zapazio već Glušac, a Šidak naglasio ispravnost ove konstatacije u radnji »Problem »bosanske crkve« u našoj historiografiji od Petranovića do Glušača«, Rad, knj. 259 (116), Zagreb, 1937., p. 129.

⁹ »Oko crkve vide se svake vrsti komada cigle, i velikog kamenja što su stećke bile. Na jednoj ležećoj polupanoj stećki, koju sam teškim trudom okrenuo opazih dvostruki križ bez ikakva nadpisa. Kad se je groblje obšancivalo, tad su mnoge stećke u zemlji našli, na mnogih je bilo nadpisa, a neuki ljudi su je polupali; jer su jim smetali. Zamolio sam da budu u buduće oprezniji, te da svaki nadpis sačuvaju, što su mi i obećali.« (Bogetić Antun: Odgovor na pitanja društva starine, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku, knj. XII., Zagreb, 1875., p. 133—4)

¹⁰ Mj. NO Bijela, kao i Seljačka radna zadruga u Srednjim Borcima upozoreni su na važnost spomenika od Konzervatorskog zavoda u Zagrebu.

Kako vidimo, topografija stećaka prelazi i Savu. Kako možemo tumačiti ovu pojavu? Dok su stećci na području Karlovačke oblasti prirodni nastavak kulturnog shvaćanja susjednoga kraja s onu stranu Une i Zrmanje, ovi u zabiti slavonskih šuma djeluju zasada osamljeno. Premalo ima podataka, da bi se nešto sa sigurnošću moglo reći, no može se pretpostavljati. Taj je fenomen moguće povezan prodorom Turaka u Bosnu, kada dolaskom Mehmeda II. 1463. g. nastaje tamo novo stanje. U takvom času napušta zemlju dio povlaštenog sloja, koji se nije pokušao snaći u novim prilikama. On prelazi ravnu Posavinu i nastanjuje se u susjednim gorama Slavonije, gdje je, prateći daljnji razvoj događaja, mogao provoditi život na način, na koji je bio navikao u starom zavičaju. Daleko od komunikacija silazi u grobove taj osiromašeni svijet, koji uporno zadržava svoj običaj sahranjivanja. Na tu nas misao navodi grupa i nepravilna obradba spomenika, kao i njegov mali format. Dok su spomenute »ploče« u Komu pravilno obrađeni blokovi kamena,¹¹ kao i ukrašena ploča iz Plaškoga¹² te stećak iz Debelog Brda,¹³ ovaj je znatno lošije obradbe. Njegov izdužen oblik je prema vrhu zaobljen na onoj strani, koja je okrenuta prema brdu. Desna pobočna strana mu je ponešto konkavna, te na toj strani ina zakržljalu bazu, tako da to podsjeća na postamenat, koji je kod istaknutijih primjeraka bio uobičajen.¹⁴ — Prema izjavi mještana u jednom je grobu nađen kostur u sjedećem stavu bez ikakvih priloga. Narod nekropolu još i danas zove »tursko groblje«.

Eto tako je na području Hrvatske (osim Dalmacije) poznato dosad devet lokaliteta sa stećcima. Nadamo se, da će se u vezi sa sistematskim istraživanjem spomenika uopće, koje se sprovodi, da bi se dobio što kompletniji uvid u njihovu opću topografiju kao bazu daljnjeg rada, i njihov broj povećati, a osnovni podaci dopuniti. Tek će onda biti moguće donijeti o stećcima u Hrvatskoj sigurnije zaključke.

¹¹ Veličina prvoga je 200x100x20 cm, a drugi je nešto manjih dimenzija.

¹² Veličina 200x98x39 cm.

¹³ Nema detaljnijih podataka, osim, da su na njemu uklesane »konjske ploče«. — Prema usmenom saopćenju savjetnika Stanisavljevića, koji je pri istraživanju pratio pokojnog Heneberga, zna se, da je jedan stećak u Debelom Brdu imao ljudsku figuru.

¹⁴ Duljina mu je 143, najveća širina, koja varira od 27, ima 34, a visina 30 cm.

SUMMARY

At the exhibition of our medieval art in Paris and Zagreb in the year 1950—1951, among other material there were exhibited the grave monuments of mediaval Bosnia. The international public was very much attracted by them. The usual name of these monuments is »stećak, mramor« or »mašeta«. They are mentioned in literature a hundred years ago. Many experts have different opinions about their origin, form and ornaments. But, it is sure, that they are characteristic for the cultural area of which Bosnia was the centre. The peculiarity of these monuments is, that they unite the inherited influence of the European culture with the motives of the native art. At the same time we feel in them the sense for the representations of everyday life (p. ex. hunting, dancing ect.).

This art lasted from XII.—XVI. century. Concerning the early dating of these monuments, the appearance of such representations is very rare in the mediaval sepulchral art.

The dead body is not buried in a coffin or sarcophagus, but under a stone — in the ground, the noble: — and such kind of burial is very interesting for the history of culture.

All mentioned till now, concerns the monumental examples of these »stones«.

Some of them are found on the territory of NR Croatia in Dalmatia, where there exist about 30 such cimetries. A great number of these monuments is generally, only a simple stone slab, rarely ornamented.

Topographically the published monuments could be placed among the rivers Zrmanja, Una and Sava, the Adriatic sea and the river Drina, where they pass into the region of NR Serbia. But the district of their extension is much larger. We find them also on the territory of Krbava, Lika and Slavonija. So their topography moved to the west from the river Zrmanja and Una, and to the north from the river Sava (Debelo Brdo, Grabušić, Pećane, Mogorić, Tušice, Kom, Plaški, Dragotin, Srednji Boreci).

On the enclosed map we see the mentioned new locations. Their former topography is marked with diagonal lines. The enlarged topography of these monuments passes over the border of the mediaval state of Bosnia, and that of the »Bosnian church«. Probably the most important factor beside the social and other conditions is the geological factor, which determins their spreading.

The researches cannot give us yet any deffinite results.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA IV

1951

BROJ 1-4

NAKLADA „ŠKOLSKA KNJIGA“ / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIDAK

I Z D A J E
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
Z A G R E B